

Jelle Kommerie

Het noodlot betwijfeld

Calvijn over voorzienigheid en voorbeschikking

Net nu alle media uitgeput na het Calvinjaar achteroverleunen, presteert theologiestudent Jelle Kommerie het om met iets nieuws over Calvijn te komen. Een Franse Institutie en een geschrift over astrologie tonen een Calvijn die de notie van Gods voorzienigheid gebruikt tegen het fatalisme dat voor het calvinisme spreekwoordelijk lijkt te zijn geworden. En dan blijkt Calvijn ook nog hoffelijk en respectvol met zijn tegenstander om te gaan.

een paranoïde wereldbeeld?

Calvijns leer van de voorzienigheid (*providentia Dei*) en de leer van de predestinatie (*praedestinatio*) hebben altijd veel aandacht gehad. Die aandacht strekt zich uit tot buiten de kring van theologen en tot in de huidige tijd. Zo poneert de kinderboekenschrijver Guus Kuijer in zijn boek *Het doden van een mens* de stelling dat deze doctrines bij Calvijn zijn ontstaan vanuit angst.¹ Deze angst is volgens hem het *Leitmotiv* in de theologie van Calvijn. Tegenstanders van Calvijn zijn het slachtoffer geworden van deze angst. Als voorbeeld daarvan noemt Kuijer Miguel Servet (1511-1553), die mede door toedoen van Calvijn op de brandstapel is geëindigd: 'De moord op Servet was het gevolg van Calvijns paranoïde wereldbeeld'.²

In hetzelfde jaar dat het boek van Kuijer verscheen, publiceerde de journalist Herman Vuijsje een boek over godsbeelden en goed gedrag.³ Deze journalist besteedt in zijn boek aandacht aan de leer van de predestinatie. Hij concludeert dat de leer van de predestinatie heeft geleid tot 'de ultieme vorm van "zelfdwang" via het geloof'.⁴ Ze leidt letterlijk tot goed gedrag.

In dit artikel wil ik aantonen dat Calvijns visie juist een verzet is tegen de angst. Hij verzet zich tegen het wegnemen van de verantwoordelijkheid van mensen. Het noodlot (*fatum*) maakt mensen onmachtig en neemt bij mensen de verantwoordelijkheid voor hun daden weg. Calvijn stelt tegenover het noodlot daarom de leer van de voorzienigheid en de predestinatie. Dit blijkt zowel uit Calvijns *Institutie* van 1539 en 1541 als uit zijn geschrift over de astrologie.⁵ Niet

alleen keerde Calvijn zich hierbij tegen de klassieke filosofie, maar ook tegen zijn mede-reformator Philippus Melancthon (1497-1560).

Noodlot, voorzienigheid en verkiezing

In de *Institutie* van 1541 behandelt Calvijn de voorzienigheid direct na de verkiezingsleer.⁶ Dit lijkt een opmerkelijke volgorde, want de voorzienigheid valt onder de scheppingsleer, terwijl de verkiezing bij de genadeleer hoort. Voor Calvijn lijkt hier geen sprake te zijn van discrepantie.⁷ Enerzijds lijkt de voorzienigheid van God voort te vloeien uit de leer van de verkiezing, maar anderzijds zou ook gezegd kunnen worden dat de verkiezing een verbijzondering is van de voorzienigheid.⁸ Beide keren gaat het om existentiële onderwerpen die de gehele mens aangaan en waar geen mens onderuit kan. Nadat Calvijn aan heeft gegeven dat hij is aangekomen bij de behandeling van de voorzienigheid, keert hij zich in de eerste plaats met felle woorden tegen de leer van het noodlot.

leer van het
noodlot is
volgens Calvijn
een onbijbels
dogma

De leer van het noodlot is volgens Calvijn een dogma dat door mensen los van de Schrift is bedacht. Volgens de reformator hebben met name de Stoïcijnen en de Epicureërs dit leerstuk gepropageerd. Hun opvattingen over het fatum verwijst Calvijn naar het rijk der fabelen met termen als '*imaginant*' en '*songent*'.⁹ De bedenkingen van deze mensen staan, zo meent hij, lijnrecht tegenover het Woord van God. De eigen filosofieën van mensen dienen echter ondergeschikt te zijn aan de wijsheid van God. Mensen moeten zich laten leiden door Gods openbaring. Door te spreken over een noodlot verheft de mens zich boven Gods wijsheid.

Het noodlot kan op verschillende manieren gebruikt worden. De leer van de Stoïcijnen en van de Epicureërs laat dit duidelijk zien. Bij de Stoïcijnen is het *fatum* het tegenovergestelde van chaos. Juist door het *fatum* – dat pantheïstisch gedacht moet worden – is het mogelijk dat deze wereld blijft bestaan. Het *fatum* is bij de Stoa in principe gelijk aan de voorzienigheid.¹⁰ Deze voorzienigheid is een algemene causaliteit en werkt tegelijk fatalistisch door in de kleinere delen. Dit geldt ook voor de Epicurese opvatting over het noodlot, waarbij een god op afstand toekijkt, zonder in te grijpen. Bij beide filosofische stromingen is er geen ruimte voor een controlerende en corrigerende functie.

Voor Calvijn is het belangrijk dat er nadrukkelijk sprake is van een bijzondere voorzienigheid.¹¹ Hij benadrukt dat de Schrift niet in fatalistische termen spreekt, maar in termen van zorg. Hoewel Calvijn wel erkent dat God ook door middelen werkt, blijft God voor hem de controlerende en corrigerende functie in deze middelen. Dit hangt nauw samen met de twee polen die zijn aan te wijzen in de theologie van Calvijn, namelijk de eer van God en de verantwoordelijkheid van de mens.¹² Deze zijn beide wezenlijk voor zowel de leer van de voorzienigheid als voor de leer van de predestinatie.¹³ Geen enkel dogma mag ten koste gaan van de eer van God. Hier gaan de wegen tussen de Calvijn en de Griekse filosofie geheel uit elkaar. Zoals we zagen is het godsbeeld van de Stoa pantheïstisch en daarbij is er weinig eer aan een godheid te geven. Ook bij de Epicureërs geldt dat er geen eer aan een god toegebracht kan worden, want deze god kijkt enkel op een afstand naar het aardse schouwspel. Aangezien deze god onbewogen is ten opzichte van elke menselijke emotie, heeft het ook weinig nut om aandacht te besteden aan de eer van god.

De andere pool betreft de verantwoordelijkheid van de mens. Volgens Calvijn ondergraven Stoïcijnen en Epicureërs met hun opvattingen over het noodlot

voorzienigheid
en predestinatie
in plaats
van noodlot

de menselijke verantwoordelijkheid. De mens is immers aan het noodlot onderworpen en heeft geen enkele invloed op de loop van de geschiedenis. Calvijns alternatief voor de leer van het noodlot is de leer van de voorzienigheid en de leer van de predestinatie. Volgens hem laten deze twee doctrines wel ruimte voor de menselijke verantwoordelijkheid.

Zowel wanneer het gaat over de eer van God als wanneer het gaat over de verantwoordelijkheid van de mens staat het noodlot in scherp contrast met de voorzienigheid. De belangrijkste oorzaak daarvan is het verschil in godsbeeld. Terwijl Calvijn op grond van de Schrift beargumenteert dat God zich wel degelijk persoonlijk met deze wereld inlaat, is er bij de filosofen sprake van een pantheïstische en vooral onpersoonlijke godheid.

Een impliciete discussie met Melanchton

Calvijn keerde zich dus in zijn *Institutie* expliciet tegen Stoïcijnen en Epicureeërs. Impliciet zet hij zich echter ook af tegen Philippus Melanchthon. Dat Calvijn en Melanchthon juist op dit punt verschillende wegen gingen, zou tien jaar later nog duidelijker blijken in Calvijns geschrift over de astrologie. In dit geschrift, dat in 1549 op de markt verscheen, geeft Calvijn een heldere uiteenzetting van zijn kritiek op de leer van het noodlot. Calvijn is van mening dat de astrologen niet alleen geïnteresseerd zijn in de loop van de sterren, maar ze willen ook voorspellen wat er nog gaat gebeuren. Dit heeft volgens hem grote implicaties.

Het noodlot doet volgens Calvijn vooral tekort aan het bovennatuurlijke werk van God. Uit de loop van de sterren is immers niet af te leiden welke bijzondere genade God in de mens werkt.¹⁴ De sterren hebben hier totaal geen invloed op. Voor Calvijn is deze astrologie daarom een aanval op de almacht van God. De tweede consequentie van de astrologie – en daarmee hangt het noodlot nauw samen – is dat deze afleidt van de Schrift. Het Woord van God wordt ten diepste door deze vorm van astrologie verworpen. Terwijl de Schrift leert dat God alle dingen bestuurt, veronderstellen de astrologen dat de sterren en de hemellichamen alle dingen op deze aarde besturen. Voor Calvijn is dat de grootste waanzin. Volgens Calvijn verwerpt de Schrift elke vorm van voorspelling over de toekomst uit de sterren.

De derde consequentie is dat de mens door van de leer van het noodlot uit te gaan zonder moeite kan zondigen. De zonde is immers niets meer dan een gebeurtenis die je overkomt. Deze wordt door het hemelfirmament bepaald en er is geen mens die hier iets tegen kan doen. Deze consequentie draagt een sterk fatalistisch karakter. De mens wordt hierdoor van zijn verantwoordelijkheid beroofd en kan ten diepste ook geen rekenschap afleggen van zijn zonden.

Elke aanval op deze almacht van God en de verantwoordelijkheid van de mens dient volgens Calvijn te worden bestreden. Het maakt daarbij niet uit of de aanval wordt gedaan vanuit katholieke kringen of vanuit reformatische kringen. Calvijn zag in de leer van het noodlot die Melanchthon leerde een dergelijke aanval. Deze leer was sterk beïnvloed door de humanistische inzichten die Melanchthon tijdens zijn studie had opgedaan. Hij probeerde op diverse manieren filosofische inzichten te implementeren in de theologie.

Melanchthon laat er geen misverstand over bestaan dat hij in de voorzienigheid van God gelooft.¹⁵ Hij verwerpt alle filosofische scholen die geen voorzienigheid leren. Het diepe besef van de voorzienigheid blijkt ook uit zijn definitie. Hij definieert de voorzienigheid namelijk als een kennis waardoor God alle dingen voorziet

en een regering waardoor Hij de hele schepping beschermt.¹⁶ In deze definitie ligt het initiatief voor de voorzienigheid enkel aan Gods kant. God voorziet de dingen die op deze wereld gebeuren en kijkt daarbij dan niet werkeloos toe. Hij bestuurt namelijk de gebeurtenissen op die wijze dat Zijn schepping wordt beschermd. God is dus actief betrokken bij alle gebeurtenissen van deze wereld.

In de eerste instantie lijkt er vanuit deze definitie geen ruimte te zijn voor het noodlot. Immers, het noodlot veronderstelt in de gebruikelijke definitie dat er iets gebeurt waar niemand controle over heeft. Het noodlot overkomt iemand en die persoon moet dan, zo goed en kwaad als het gaat, proberen te anticiperen op wat hem overkomt. Toch laat Melanchthon wel ruimte voor het noodlot, maar hij geeft er een andere definitie aan. De definitie die Melanchthon van het noodlot hanteert, hangt nauw samen met zijn interesse voor de astrologie.¹⁷ Hij gebruikt daarbij dan niet alleen het woord *fatum*, maar voegt daar het woord *physicum* aan toe. Dit *fatum physicum* is de stand van de sterren, die in de elementen en lichamen van levende schepselen een aantal 'kwaliteiten' werkt.¹⁸ Voor Melanchthon is er sprake van een grote invloed van de sterren op de schepping. De stand van de sterren bepaalt veel dingen.

Melanchthon
ziet het nood-
lot in de
sterren

In een voorrede van een leerboek over de astrologie uit 1531 geeft Melanchthon enige uitleg.¹⁹ Allereerst geeft hij aan dat de astrologie bedoeld is om enige kennis te krijgen van God.²⁰ De kennis van God staat dus voorop. Deze wetenschap geeft ons meer inzicht in God, maar we moeten wel beseffen dat Melanchthon niet voor niets spreekt over enige kennis. De kennis die verkregen wordt door de bestudering van de sterren is dus geen volledige kennis.

Melanchthon onderscheidt daarna drie soorten van *causae*, namelijk (1) de oorzaak van de hemelen, (2) de oorzaak die in mensen voorkomt en (3) de beweging van de duivel.²¹ De tweede categorie van oorzaken onderscheidt zich van de eerste door de directe goddelijke interventie. In de eerste categorie van oorzaken is er sprake van de natuurlijke causaliteit tussen de ene en de andere beweging, terwijl in de tweede categorie de Godsregering sterker naar voren komt. Toch heeft God over beide oorzaken wel directe macht, want God staat boven de natuur.²²

De derde categorie die Melanchthon aandraagt is een duistere categorie. De duivel werkt in mensen niet de natuurlijke verlangens, maar juist hele onnatuurlijke. Deze duivelse werkelijkheid is een sterke macht die grote invloed uit kan oefenen op mensen. Hoewel Melanchthon weinig aandacht besteedt aan deze laatste categorie in dit voorwoord, is één zaak wel helder geworden: er zijn diverse bewegingen die mensen beïnvloeden die niet altijd direct onder de goddelijke voorzienigheid zijn te scharen.

In de eerste categorie die Melanchthon onderscheidt, herkennen we de definitie die hij geeft aan het *fatum physicum*. Het *fatum physicum* is in deze definitie niet een ongrijpbare zaak, maar een onderwerp dat zichtbaar aanwezig is in deze wereld. Er zijn volgens Melanchthon causale verbanden te leggen tussen de stand van de sterren en de gebeurtenissen in deze wereld.²³ Toch ontbreekt bij hem het fatalistische karakter van de causaliteit. Hij laat ruimte voor de causaliteit in deze wereld, maar maakt tegelijkertijd duidelijk dat deze causaliteit onderworpen is aan de voorzienige regering van God.

Calvijn tegen de rest

Calvijn verzet zich in de *Institutie* juist ook tegen deze gedachten als hij het heeft over een groep die hij aanduidt met de term '*les autres*'. Hij geeft aan dat

deze groep niet zo losbandig is als de Epicureeërs, want ze staan God nog een bepaalde vorm van bestuur toe.²⁴ Dit betekent dat deze groep nog wel gelooft in een persoonlijke God. Al gaat de invloed van deze God niet zover als in Calvijns opinie, toch staat deze groep een stuk dichterbij hem. De regering die *'les autres'* in gedachten hebben, is een regering alleen aan de bovenkant van het hemelmilieu.²⁵ In deze regeringsvorm krijgen de planeten, sterren en manen een belangrijke rol toebedeeld in de voorzienigheid. De astrologie krijgt zo een belangrijke rol toebedeeld om de wil van God te bepalen.²⁶

Het derde element uit de beschrijving van het gedachtegoed van *'les autres'* is dat ze *'abandonnant le reste à fortune'*.²⁷ Daarmee laten ze dus plaats over voor het noodlot in deze leer van de voorzienigheid. Millet wijst er in de nieuwe kritische uitgave op dat het hier gaat om een (pseudo-)Aristotelische denkwijze.²⁸

te veel
Aristoteles

De beschrijving van *'les autres'* bestaat dus uit drie onderdelen, namelijk (1) dat er sprake is van een persoonlijke God, (2) dat die God regeert door de bovenkant van het hemelmilieu en (3) dat er ruimte is voor het *fortune*. Uit deze drie elementen kunnen in ieder geval twee conclusies getrokken worden.

De eerste conclusie is dat er sprake is van een persoonlijke God, die ondanks zijn werkzaamheid in het immanente, zelf geheel transcendent is. Het godsbeeld dat Calvijn hier in een paar zinnen neerzet, komt dicht bij Calvijns eigen beeld van God. Het is dus waarschijnlijk dat *'les autres'* een protestantse of katholieke groepering zijn, die net als Calvijn de Bijbel hebben gebruikt om hun beeld van God te vormen.

Ten tweede kan worden geconcludeerd dat element (2) en (3) niet samengaan in de gedachte dat de voorzienigheid maar beperkt is. Er wordt namelijk nog een hoge mate van voorzienigheid geïmpliceerd. De gedachte van de besturing door middel van het zonnestelsel is daarentegen wel te verenigen met deze twee elementen. Wanneer de planeten en de sterren een directe invloed hebben op de gebeurtenissen op deze aarde en God bestuurt die planeten en sterren, dan is er immers geen sprake van een toevallige gebeurtenis. De voorzienigheid is dan niet zo direct als in de visie van Calvijn, maar ze werkt meer indirect.

De hierboven beschreven visie van *'les autres'* vertoont grote overeenkomsten met de visie van Melanchthon. Ten eerste stond Melanchthon pal voor de reformatorische leer. Een belangrijk onderdeel van die leer is dat er een persoonlijke God is, die alles bestuurt volgens zijn wil. Ten tweede was Melanchthon van mening dat, zoals we in de vorige paragraaf zagen, er meerdere oorzaken zijn die een gebeurtenis teweeg kunnen brengen. Eén van die oorzaken was de stand van de sterren en de planeten. Ten derde ruimde Melanchthon een belangrijke plaats in voor de astrologie/astronomie. Volgens hem schakelde deze wetenschap de voorzienigheid van God niet uit, maar was ze juist één van de onderdelen van deze voorzienigheid. Ten vierde is het een feit dat Melanchthon van het Aristotelische gedachtegoed kennis had genomen en pogingen ondernam om dit vruchtbaar te maken voor zijn eigen theologie. Het gedachtegoed van *'les autres'* komt in hoge mate overeen met het Aristotelische gedachtegoed. Hoewel Calvijn hier geen namen noemt van *'les autres'*, is het zeer waarschijnlijk dat Melanchthon één van hen was.

Dat Calvijn zelfs met Melanchthon van mening verschilde, toont hoe veel waarde Calvijn hechtte aan een radicaal verzet tegen de leer van het noodlot. Calvijn achtte de Duitse reformator zeer hoog en zou nooit openlijk met hem van

mening verschillen.²⁹ De diepste reden voor dit radicale verzet is dat het noodlot de mensen de troost van de voorzienigheid beneemt. Calvijn zegt: ‘Wanneer er geen ander kwaad was dan dit, dat zij de oorzaak van onze voorspoed en onheil toeschrijven aan de sterren en hun invloed, dan plaatsen we als het ware wolken voor onze ogen die ons vervreemden van de voorzienigheid van God’.³⁰ De zorg die God heeft voor de mensen is tot grote troost. Door het noodlot wordt deze weggenomen, omdat er dan sprake is van een noodlot waar niemand iets tegen kan doen. Zelfs God kan in dit noodlot niet ingrijpen.

Conclusie

Calvijns predestinatie- en voorzienigheidsleer is een merkwaardig lot ten deel gevallen. In de beeldvorming staat Calvijns predestinatie- en voorzienigheidsleer symbool voor een godsdienst van de angst, voor gebrek aan keuzevrijheid en voor dwang. Bij deze beeldvorming sluiten Guus Kuijer en Herman Vuijsje kritiekloos aan. Calvijns predestinatie- en voorzienigheidsleer kwamen echter tot stand door zijn weerzin tegen de leer van het noodlot. Te vaak wordt bij een beschrijving en beoordeling van Calvijns predestinatieleer de historische context vergeten. Het voorbeeld van Kuijer en Vuijsje laat zien dat de veronachtzaming van de historische context leidt tot een onjuiste weergave van Calvijns predestinatieleer waarbij geen recht wordt gedaan aan de motieven van de reformator.

beeldvorming
omgeslagen
van troost
naar angst-
hazerij

Het eerste motief dat van belang is voor Calvijn, is het laten spreken van de Schrift. Vanuit de Schrift kwamen volgens Calvijn twee belangrijke elementen naar voren, namelijk de eer van God en het heil van de mens. Zowel Kuijer als Vuijsje gaan voorbij aan dit belangrijke gegeven.

Wanneer de Schrift over het door God gewerkte heil van de mens spreekt, dan dient de mens het belangrijkste subject te zijn in de theologie. Daar heeft Calvijn oog voor gehad en hij heeft voor deze mens een veilige, troostvolle haven willen creëren. Dat pastorale motief kan gebruikt worden, omdat God dit zelf gebruikt in zijn Woord.

Voor Calvijn was het dermate belangrijk dat de gelovige zich gesteund kon weten door de providentia- en predestinatieleer en nooit bevreesd hoefde te zijn te worden getroffen door een blind noodlot, dat hij zich zelfs afzette tegen Melanchthon. Meer dan Calvijn liet Melanchthon ruimte voor andere oorzaken. Sterker dan Calvijn leunde hij op de filosofie en met een vorm van astrologie kon hij uit de voeten. Calvijn hechtte veel waarde aan de vriendschap met Melanchthon, maar meende op dit punt toch een eigen weg te moeten inslaan. Alleen door het lot volledig te elimineren en vast te houden aan Gods absolute voorzienigheid en aan de predestinatieleer, kon naar Calvijns inzicht de gelovige zeker zijn van het heil en kon God de eer worden toegegeven die hem toekwam.

Jelle Kommerie studeert theologie aan het Vrije Universiteit te Amsterdam en aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn. e-mail: jkommerie@gmail.com

Noten

1. Guus Kuijer, *Het doden van een mens*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2007, p. 221.
2. Kuijer, *Het doden van een mens*, p. 224.
3. Herman Vuijsje, *Tot hier heeft de Heer ons geholpen: over godsbeelden en goed gedrag*, Contact, Amsterdam/ Antwerpen 2007.
4. Vuijsje, *Tot hier heeft de Heer ons geholpen*, p. 134.
5. Calvijn behandelt de leer van de *providentia* voor het eerst in de *Institutio* van 1539. Deze Latijnse

- editie werd door Calvin zelf vertaald in het Frans en verscheen in 1541. Deze laatste editie is de leidraad voor dit artikel. Daarbij heb ik gebruik gemaakt van de nieuwe kritische editie van Olivier Millet: Jean Calvin, *Institution de la religion chrétienne (1541); édition critique par Olivier Millet*, Droz, Genève 2008.
- Jean Calvin, *Advertissement contre l'astrologie judiciaire: édition critique par Olivier Millet*, Droz, Genève 1985.
6. Voor Calvin is de volgorde van de onderwerpen altijd stof geweest om over na te denken. In de verschillende edities van de *Institutie* zien we dat hij diverse keren met zijn onderwerpen schuift. Zie hiervoor o.a.: Richard A. Muller, *The unaccommodated Calvin*, Oxford University Press, New York 2005; B.B. Warfield, *Calvin and calvinism*, Baker Book House, Grand Rapids 1931; Ford Lewis Battles, 'Calculus Fidei', in: W. Neuser, *Calvinus Ecclesiae Doctor*, Kok, Kampen 1980, pp. 85-110; F. Breukelman, *Bijbelse Theologie IV/1, De structuur van de heilige leer in de theologie van Calvin*, Kok, Kampen 2003.
  7. Geheel in lijn van Augustinus brengt Calvin hier geen scheiding aan tussen de wil van God en de voorzienigheid. Zie voor een uitgebreide bespreking: G. den Hartogh, *Voorzienigheid in donker licht, Herkomst en gebruik van het begrip 'providentia Dei' in de reformatorische theologie, in het bijzonder bij Zacharias Ursinus*, Groen, Heerenveen 1999, pp. 246-262.
  8. Marijn Kroon, *De eer van God en het heil van de mens*, Romen, Roermond 1968, p. 136.
  9. Calvin, *Institution*, p. 1093.
  10. Dit pantheïstisch gedachtegoed zorgt ervoor dat de 'godheid' zelf ondergeschikt aan het *fatum* is. Zie: P.H. Reardon, 'Calvin on Providence: The Development of an Insight', in: *Scottish Journal of Theology*, Vol. 28, p. 526.
  11. 'Et de fait, l'Écriture par tout nous montre si diligemment une Providence particulière de Dieu, que c'est merveille comment on en a peu doubter'. Calvin, *Institution*, p. 1094.
  12. Vgl. M.J.J.P. de Kroon, *De eer van God en het heil van de mens*. J. J. Romen, Roermond 1968.
  13. Het belangrijkste verschil tussen de predestinatie en de voorzienigheid is het tijds karakter. Terwijl de voorzienigheid in principe alleen gaat over de zorg tussen wieg en graf, overstijgt de predestinatie deze tijdsperiode. De gevolgen van de voorzienigheid zijn enkel binnen deze tijd, maar de gevolgen van de predestinatie hebben eeuwigdurend karakter.
  14. 'de sterrenhemel heeft op geen enkele wijze plaats, of is op z'n minst zo geblust dat het voor mensen niet te bemerken is'. Jean Calvin, *Advertissement contre l'astrologie judiciaire* édition critique par Olivier Millet, Librairie Droz, Genève 1985, p. 60.
  15. De indeling van zijn *Initia Doctrinae Physicae* maakt zijn positie ook helder. Hij behandelt de voorzienigheid daar namelijk direct na het spreken over God.
  16. 'Usitatem est vocare providentiam, et cognitionem, qua Deus omnia cernit et prospicit, et gubernationem, qua naturam universam servat...'. Melanchthon, *Initia doctrinae physicae* (CR XIII, p. 203).
  17. De interesse voor de astrologie en astronomie beschrijft Olivier Millet helder in zijn *Introduction* in: J. Calvin, *Advertissement contre l'astrologie judiciaire*.
  18. Josef Bohatec, *Budé und Calvin*, Böhlau, Graz 1950, p. 277.
  19. Deze voorrede is te vinden in het boek *De Sphaera* van Johannes de Sacrobosco. Daarnaast is de rede apart opgenomen in *Corpus Reformatorum* II, pp. 530-537. Verder is er een Engelse vertaling beschikbaar: Sachiko Kusukawa, *Melanchthon: Orations on Philosophy and Education*, trans. Christine F Salazar, Cambridge University Press, Cambridge 1999, pp. 105-112.
  20. Melanchthon, *De Sphaera* (CR II, pp. 532, 535, 536).
  21. Melanchthon, *De Sphaera* (CR II, p. 534).
  22. Melanchthon, *De Sphaera* (CR II, p. 534).
  23. Het lijkt dat Melanchthon hier de leer van de Stoa benadert, maar toch is er sprake van een wezenlijk onderscheid. De Stoa gaat namelijk uit van één eerste oorzaak die alle andere oorzaken in werking stelde. Hieruit komt dan de leer van de *series causarum* voort.
  24. 'qui n'ont pas esté moins hors du sens'. Calvin, *Institution*, p. 1093.
  25. 'lesquelz luy ont assigné à gouverner ce qui est par dessus le milieu de l'air'. Calvin, *Institution*, p. 1093.
  26. In de zestiende eeuw is er nog geen strikt onderscheid tussen de astrologie en de astronomie. Calvin gebruikt ze bijvoorbeeld in zijn *Advertissement contre l'astrologie judiciaire* ook door elkaar.
  27. Calvin, *Institution*, p. 1093.
  28. Calvin, *Institution*, p. 1093, n. 153.
  29. Timothy Wengert, "'We Will Feast Together in Heaven Forever': The Epistolary Friendship of John Calvin and Philip Melanchthon' in: Karin Maag, *Melanchthon in Europe: His Work and Influence beyond Wittenberg*, Baker Books, Grand Rapids 1999, pp. 19-44.
  30. 'Quand il n'y auroit autre mal que cestuy là, qu'en attribuant aux estoilles et à leur insolence la cause de noz afflictions et prosperitez, nous mettons comme des nuées devant noz yeux pour nous eslogner de la Providence de Dieu'. J. Calvin, *Advertissement contre l'astrologie judiciaire*, p. 76.